

ԳՐԱՏՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1828–1920 ԹՎԱ-
ԿԱՆՆԵՐԻՆ (հոդվածների ժողովածու) / Հ. Կ. Սուքիասյան, Ս. Հ. Պե-
տոյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2021, 238 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Շուշի, Գորիս, գրաքննություն, «արգելված գրակա-
նություն», «մանր տպագրություն»:

Արևելահայ գրահրատարակչական գործի սկզբնավորման ու զարգացման
պատմությունը մինչ օրս համակարգային ուսումնասիրության չի արժա-
նացել: Թեմային առնչվող առանձին աշխատութ-
յունները [օրինակ՝ Գ. Լևոնյան, «Հայ գիրքը և
տպագրության արվեստը» (1946 թ.), Ռ. Իշխանյան,
«Հայ գիրքը. 1912–1920» (1981 թ.), Վ. Մաղալյան,
«Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը
Վրաստանում» (2012 թ.), Ա. Սաֆարյան, «Հայ
գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում 19-
րդ դարի երկրորդ կեսին» (2017 թ.) և այլն] հնարա-
վորություն չեն տալիս ամբողջական պատկերա-
ցում կազմել արևելահայ գրատպության ընդհա-
նուր համակարգի մասին և լիովին չեն արտահայ-
տում այն գործընթացներն ու գործոնները, որոնք
այս կամ այն կերպ ազդել են գրահրատարակչա-
կան գործի հիմնավորման ու զարգացման վրա, կամ
էլ՝ հակառակը՝ դարձել են խոչընդոտ անհատ ձեռնարկատերերի գործու-
նեություն համար և ճակատագրական դեր են ունեցել տպարանների հետագա
գործունեության հարցում:

Այս առումով Հայ գրահրատարակչական գործի պատմության ուսումնա-
սիրության մեջ նոր բովանդակություն են բերում Հ. Սուքիասյանն ու Ս.
Պետոյանը «Գրատպությունը Արևելյան Հայաստանում 1828–1920 թվա-
կաններին» հոդվածների ժողովածուով, որում գետեղված են հեղինակների
նախորդ տարիներին գիտական տարբեր ամսագրերում հրապարակված կամ էլ
առաջին անգամ հրատարակվող հոդվածները:

Ժողովածուում ներառված է 13 հոդված. դրանց հերթագայությունը պայ-
մանավորված է ուսումնասիրվող նյութի և դեպքերի ժամանակագրությամբ:
Հոդվածների թեմատիկ աշխարհագրությունն ընդգրկում է Շուշի, Գորիս
քաղաքները, որոշակի զուգահեռներ են արվում նաև Էջմիածնի ու Կովկասի
փոխարքայության կենտրոնի՝ Թիֆլիսի իրողություններին, երկու առանձին
աշխատանք նվիրված է Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին
տպագրված գրքերին ու, այսպես կոչված, «արգելված գրականությանը»:

Առաջին հայացքից թեմատիկայով իրարից տարբերվող հոդվածները
իրականում անբաժանելի միասնություն են կազմում, քանի որ ընդհանուր

* Ներկայացվել է 22. IX. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.:

առմամբ ներկայացնում են արևելահայ գրահրատարակչական գործի շուրջ մեկդարյա պատմության զարգացման օրինաչափությունները՝ մասնավոր օրինակներով արտացոլելով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի համայնապատկերը:

Ժողովածուն աչքի է ընկնում արխիվային հարուստ նյութով, ինչը տվյալ գրքի ամենակարևոր ու ամենաուժեղ հենասյուներից մեկն է: Հեղինակներն աղբյուրագիտական աշխատանքներ են կատարել Հայաստանի և Վրաստանի ազգային արխիվներում, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանում: Բազմաթիվ փաստաթղթեր առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ, և դրանց մանրակրկիտ զննության շնորհիվ բացահայտվում են անցյալի անցքերի նոր իրողություններ, տրվում են մի շարք հարցերի պատասխաններ, փոխվում են հարացուցային պատկերացումները դարաշրջանի ու տարածաշրջանի գրահրատարակչական գործի մասին:

Փաստաթղթերի բավական մեծ քանակ հայագիտական դաշտ է բերվել օտարալեզու աղբյուրներից: Դրանց միջոցով հեղինակներին հաջողվել է առավել կոնկրետ պատասխաններ տալ բազմաթիվ խնդրահարույց հարցերի, հետագա հետազոտողների համար էլ բացվել են աղբյուրների ուսումնասիրման նոր ուղղություններ:

Նորովի և մանրագնին են քննվել արդեն իսկ շրջանառության մեջ մտած բազմաթիվ փաստաթղթեր, գիտական ուսումնասիրություններ, պարբերական մամուլում տպագրված նյութեր, որոնց համադրությամբ հեղինակներն առաջ են քաշել նոր հայեցակարգեր և եկել են նոր եզրահանգումների:

Մեթոդաբանական տեսակետից ժողովածուի մեջ աչքի է ընկնում հեղինակների ընդգծված մոտեցումն անձի գործունի կարևորության նկատմամբ: Ակնհայտ է, որ հրատարակչական գործի զարգացումը պայմանավորված էր կոնկրետ անձերի նպատակապետությամբ և գործարար հատկանիշներով, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում համընկնում էին Հայ ժողովրդի մշակութալուսավորական նկրտումներին: Այս առումով կրկին իմաստավորվել և սահմանվել է մի շարք հայ գործիչների դերը գրահրատարակչական գործի պատմության մեջ: Այսպես, Այսրկովկասում Ներսես Ե. Աշտարակեցու գործունեության մասին խոսելիս ընդգծվում է նրա լայնախոհությունը տպագիր արտադրանքի նկատմամբ. «Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին չի խոչընդոտել բողոքական քարոզիչների նախաձեռնությամբ տպված գրքի միջոցով աշխարհաբար արևելահայերենի տարածմանը: Ի պաշտոնե լինելով Այսրկովկասի հայերեն գրքերի հոգևոր գրաքննիչ՝ նա ոչ միայն չի խոչընդոտել, այլև նպաստել է հայերեն գրքերի հրատարակմանը» (էջ 17):

Արժևորվում է Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի առանձնահատուկ մոտեցումը հրատարակչական գործի նկատմամբ. «Մետրոպոլիտը գրքերի տպագրության համար ոչ միայն օգտագործում էր իր անձնական միջոցներն ու ներդնում հսկայական ջանքեր, այլև ներգրավում էր ժամանակի գիտակ և կարող անձանց՝ Շուշիում հրատարակելու հանրամատչելի և բովանդակալից դասագրքեր» (էջ 109): Ժողովածուում զետեղված է նաև Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի տպարանի մասին նորահայտ վավերագիր, որն արժեքավոր է տեղեկությի պարունակով և ներկայացնում է տպարանի պատմության որոշ էջերը, հրատարակված գրքերի ու դրանց նկատմամբ գրաքննական մարմնի մոտեցումները (էջ 116-124):

Հայագիտության մեջ առաջին անգամ մանրամասն ուսումնասիրվում է Մահտեսի-Հակոբյանցների հրատարակչական գործունեությունը Շուշիում, քննվում են տպագրական նշանավոր հաստատության գործունեության առանցքային հարցերը, սահմանվում են Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի տեղն ու դերը Շուշիի մշակութային և կրթական կյանքում ու արևելահայ տպագրության պատմության մեջ (էջ 125–153):

Ժողովածուի մեջ երեք հոդված նվիրված է Շուշիի Բագեյյան բողոքական քարոզիչների հիմնադրած տպարանի և դրանում տպագրված գրքերի պատմությանը: Ուսումնասիրողը՝ Ս. Պետոյանը, բավականին ուշադիր ու հետևողական քննություն է կատարում թե՛ նախկինում լույս տեսած ուսումնասիրությունների և թե՛ նոր երևան եկած փաստերի միջև, համադրության սկզբունքով մի շարք հետևությունների գալիս, որոնք, ըստ էության, փոխում են տվյալ թեմայի մասին մինչ օրս ձևավորված մի շարք պատկերացումներ: Ասպարեզ են բերվում անհայտ փաստեր, որոնք ամրապնդում են հեղինակի առաջ քաշած տեսակետները: Մասնավորապես, բացահայտվել է, որ 1828 թ. Շուշիում բողոքական քարոզիչները հրատարակել են ոչ թե մեկ, այլ չորս գրքույկ: Փաստորեն, նախկինում ունեցած տեղեկությունը, թե Շուշիում տպագրված առաջին գրքույկը եղել է աշխարհաբարով լույս տեսած «Պատմություն Սուրբ Գրոց»-ը, խմբագրման կարիք ունի: Հենվելով ծանրակշիռ փաստերի վրա Ս. Պետոյանը հայտնում է՝ առաջին գիրքը եղել է «Լերան քարոզը» (1828 թ.), որի օրինակները կամ չեն պահպանվել կամ էլ լրացուցիչ որոնման կարիք ունեն (էջ 37):

Մեկ այլ հոդվածում Ս. Պետոյանը նկատում է, որ նախկինում Բագեյյան քարոզիչների տպարանի գործունեությունը պատշաճ չի ուսումնասիրվել, քանի որ դա դիտարկվել է քարոզչական գործիքակազմի ներքո: Այդուհանդերձ, ակնհայտ է նրա դերը հայերեն գրքերի տարածման գործում, քանի որ արտադրանքի մի մասը բաժանվել է անվճար, մի մասն էլ՝ վաճառվել մատչելի գներով: Փաստորեն, այս տպարանը շահույթ չի հետապնդել, իսկ գրքերի հրատարակման ժամանակ կարևորությունը տրվել է ավելի շատ բովանդակությանը, քան ձևին (էջ 67–68):

Բագեյյան բողոքական քարոզիչներին նվիրված երրորդ հոդվածում Ս. Պետոյանը ներկայացրել է կրոնական այս ուղղության ղեկավարների տպագրական քաղաքականությունը և Շուշիի տպարանի դերը տվյալ համատեքստում: Ակնհայտ է դառնում, որ բողոքականների գրահրատարակչական գործունեությունն ունեն միջազգային կողմնորոշում, բազմալեզու էր: Հայկական գրքերի օրինակով ցույց է տրվում բողոքականների տպագրական գործունեության ցանցային բնույթը, որի համաձայն՝ հայերենով գրքեր տպագրվել են ոչ միայն Շուշիում, այլև Ռուսական կայսրության ու արտասահմանյան տարբեր քաղաքների տպարաններում (էջ 69–82): Ս. Պետոյանը հավելվածով ներկայացնում է 1828–1835 թթ. բողոքական քարոզիչների կողմից Շուշիում տպագրված գրքերի ցանկը՝ ճշգրտված և ծանոթագրված: Նկատենք, որ նման մատենագիտական ցանկ մինչ օրս չի եղել (էջ 83–91):

Շուշիի մշակութային-լուսավորական կյանքի ևս մեկ կարևոր հաստատության Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության տեղական մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանի գործունեությունը վերաբերող հոդվածում ներկայացված են կազմակերպության հիմնական առաքելությունը, գործառույթները, առաջադրած խնդիրներն ու նպատակին հասնելու միջոցները:

Ուշագրավ է այն եզրահանգումը, որ Շուշիի գրադարան-ընթերցարանը տարածաշրջանի ու տվյալ ժամանակաշրջանի կազմակերպված և գործունեություն թափարկող մակարդակ ունեցող մշակութային հիմնարկներից մեկն էր: Հոգվածը հետաքրքրական է նաև «գրադարան - գրահրատարակչական արտադրանք - ընթերցող» հաղորդակցական փոխհարաբերության տեսանկյունից, որով բացահայտվում են ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի հետաքրքիր իրողություններ Շուշի քաղաքի և Ելիսավետպոլի նահանգի բնակչության սոցիալ-մշակութային կենսակերպի մասին (էջ 186-203):

Տեղական գրահրատարակչական գործի զարգացման պատմության համար բավականաչափ կարևոր ուսումնասիրություն է նաև Գորիսի «Սասուն» տպարանին նվիրված հոդվածը, որի հեղինակը՝ Հ. Սուքիասյանը, ուղիղ կապ է տեսնում տպարանի հիմնադրման և Սյունիք-Ջանգեղուրի տարածաշրջանում կրթամշակութային կյանքի զարգացման ու գրագիտության տարածման մեջ: Ներկայացված են նաև տպարանի հիմնադրման ու գործունեության որոշ դրվագներ տարբեր պետական հասարակարգերում, արտադրանքի տեսակներն ու հրատարակված գրքերի բովանդակության համառոտագրերը (էջ 204-219):

Հ. Սուքիասյանի մյուս երկու աշխատանքները նվիրված են Հայաստանի առաջին Հանրապետության գրահրատարակչական ոլորտի իրողություններին և տպագրված այն գրքերին, որոնք մինչ օրս անհայտ են եղել մատենագիտական աշխարհում:

Հեղինակը նկատում է, չնայած ՀՀ կառավարությունը հայտարարել էր տպագրության և մամուլի հարցում ժողովրդավարական մոտեցումներ, սակայն միշտ էլ, որ հետևում էր իր պարտավորություններին: Հրատարակչական ոլորտի վերահսկողությունն ու խստությունները, հրատարակությունների տարածման արգելքը պայմանավորված էին քաղաքական գործոններով: Մի դեպքում առկա էր ներքաղաքական ճգնաժամ, որը ստիպում էր կառավարությանն ավելի հետևողական լինել տպարանների գործունեության նկատմամբ, մյուս դեպքում՝ արտաքին քաղաքական ճնշումներն էին, որոնք վտանգում էին հայոց պետականությունը, և, ըստ էության, իշխանության ջանքերն ուղղված էին բուլղերի պետությունը հիմքերից քանդելու փայլերը չհեղձացնելուն (էջ 220-231):

Հ. Սուքիասյանն արձանագրում է հայկական մատենագիտական ցանկերը լիակատար չեն և անընդհատ լրամշակվում ու սրբագրվում են, քանի որ ժամանակի ընթացքում ի հայտ են գալիս նոր հրատարակություններ: Գրագիտության մեջ ներդրում են նաև հեղինակի հայտնաբերած 6 գրքերը, որոնք տպագրվել են 1919-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունում (էջ 232-235):

Այս ժողովածուի մեջ ուշագրավ է նաև պատմաբան Խաչիկ Սամվելյանի անտիպ հոդվածը հայկական մամուլի զրաքննության մասին, որի առաջաբանն ու ծանոթագրությունները կազմել է Հ. Սուքիասյանը (էջ 170-185): Մամուլի պատմությունն ուսումնասիրողների համար նյութը պարունակում է կարևոր տեղեկություններ և այլ տեսանկյունից է լույս ափում զրաքննական իրողությունների վրա:

Հայագիտության մեջ հայկական գովազդի պատմությունը սկսվել է ուսումնասիրվել վերջին տասնամյակում: Այս առումով կարևոր ուսումնասիրություն է «մանր տպագրությանը» վերաբերող հոդվածը: Չնայած հեղինակները թատերական ազդեցություն ու ծրագրերը դիտարկում են զուտ որպես

աղբյուրագիտական արժեք, հողվածում առկա են նաև կարևոր հարցապնդումներ, որոնք ուղենշային են դառնում հետագա հետազոտողների համար (էջ 154–169): Այսպիսով, հայկական փոքր ձևաչափի հրատարակչական արտադրանքն առաջին անգամ է դառնում գիտական ուսումնասիրությունն առարկա:

Հեղինակների ուշադրությունը պետք է հրավիրենք հետևյալ դիտարկման վրա:

Հայագիտության մեջ մշտապես ընդունված է եղել Ներսիսյան դպրոցի տպարանի ծննդյան թիվն ընդունել 1823 թվականը, ինչը պայմանավորված էր առաջին գրքի լույսընծայմամբ: Սակայն հողվածներից մեկում, որպես հիմնադրման տարեթիվ, նշվում է 1819 թ.: Հղում կատարելով Վ. Մաղալյանի աշխատությանը (էջ 6): Մեր կարծիքով Վ. Մաղալյանի վարկածը¹, որը բխում է Ա. Երիցյանի «Պատմութիւն Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ՚ի Թիֆլիզ 75-ամեայ գոյութեան (1824–1899 թթ.)» աշխատությունից, հստակ վկայությունների ու ապացույցների կարիք ունի, քանի որ առավելապես ենթադրական բնույթի է, և այս առումով պահանջում է նոր փաստերի առկայություն: Օրինակ՝ 1820 թ. հունվարի 9-ին դանիացի լեզվաբան Ռասմուս Ռասկը գրում է, որ Թիֆլիսի միակ տպարանը պատկանում է Ռուսաստանի նահանգային վարչությանը և ունի վատորակ ուսուցիչներ և վրացերեն տառատեսակներ...²: Կարծում ենք, որ լոկ տպագրահաստոցի, «փայտեայ մամուլի» կամ տառատեսակների առկայությունը չի վկայում հայկական տպարանի գործունեության մասին:

Հ. Սուքիասյանի և Ս. Պետոյանի՝ «Գրատպությունը Արևելյան Հայաստանում 1828–1920 թվականներին» վերնագրով հողվածների ժողովածուն իրապես կարևոր ու արդիական աշխատություն է գիտական տարբեր շրջանակների համար: Գրահրատարակչության, տպարանական մամուլի, գրքի, լրագրության պատմությունն ուսումնասիրողները, անշուշտ, կգտնեն կարևոր տեղեկություններ, որոնք հետագայում կարող են հիմնաքարային դառնալ իրենց ուսումնասիրություններում: Ժողովածուն հարուստ է ծանոթագրություններով և հղումներով, որոնք նույնպես արժեքավոր են մասնագետների համար:

ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Բ. Գ. Թ., Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ զանգվածային հաղորդակցության միջոցների և լրագրության տեսություն, պատմություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և 52 հողվածի: t5plus@yandex.ru

¹ Վ. Մաղալյան. Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ). – ՊԲՀ, 2013, № 3, էջ 63:

² Р. Раск. Письмо Расмусу Ньюэрупу. Цит. по: Л. Чекин. Расмус Раск в Грузии. – Issues of linguistics. 2016. Тбилиси, 2017, с. 165–179.